
I. СОЦІОЛОГІЯ

О.В.Бондаренко, м. Запоріжжя

„ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА” ЯК РІЗНОВИД СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Базисним елементом економічної ментальності слід вважати економічну поведінку. Поняття “економічної поведінки” відіграє ключову роль в економічній соціології. Важливим для соціології як системи знання є виявлення сутності та основних ознак економічної поведінки людини в суспільстві, з’ясування механізмів її здійснення, дослідження її суті. Кожний новий доробок соціологічної теорії економічної життєдіяльності суспільства, будь-яка нова особливість, що виникає в ній, коригують сформовану картину уявлень, переосмислюють цілу низку інших понять, які так чи інакше стикаються з цим. Категорія “економічна поведінка” у цьому контексті виявляється у певному сенсі першорядним поняттям, а виявлення нових властивостей поведінкових структур й формоутворень, особливо у сфері економічної поведінки, може спричиняти значні змінювання всієї системи соціоекономічного знання.

Метою статті є виявлення особливостей економічної поведінки як основного елементу економічної ментальності.

Дане питання *досліджували* С.О.Войтович, Є.І.Суїменко, Р.Сведберг, В.І.Верховин та інші.

Економічна поведінка людини виступає як окремий випадок, як різновид соціальної поведінки індивіда в світі та в суспільстві. При цьому під соціальною поведінкою, у найзагальнішому визначенні, розуміють конкретний соціальний спосіб здійснення діяльності індивіда, що синтезується його (індивіда) мотивами, очікуваннями та установками [1], тобто зовнішній вигляд внутрішнього, смислового боку людських дій. Поведінка – це активність соціального суб’єкта, яка спрямована на досягнення певної мети, це предметно-практична діяльність соціального суб’єкта. Соціально-економічна поведінка – це система взаємопов’язаних дій, які чинять люди у соціальній та економічній сферах суспільства під впливом власних та групових економічних інтересів задля задоволення своїх соціальних та індивідуальних потреб. Відповідним чином сукупність соціальних дій людини та суспільства утворюють феномен ментальності цих людей й суспільства.

Серед багатьох різновидів соціально-економічної поведінки (демографічна, міграційна, у сфері освіти, професійно-трудова й інші) економічна поведінка як у певній мірі узагальнене щодо названих різновидів поняття, яке конститує людину як суб’єкта економічної діяльності та активності, є поняттям узагальнюючого аналізу соціально-економічної реальності та ситуації людини в ній.

Крім того, економічна поведінка є також сукупністю певних форм власне економічної активності. Економічна сфера суспільства при цьому розуміється фундаментальною структурою існування та саморозвитку суспільства, формою та механізмами реалізації в суспільстві руху продуктивних сил. Відповідно постулюється наявність суб'єктів економічної поведінки – із економічною свідомістю та економічною “функцією”. Стрижневим ядром економічної свідомості таких суб'єктів виступає певна економічна ментальність.

Представники різних напрямків сучасної соціологічної думки соціальну (а, отже, і економічну) поведінку людини розуміють: або як сукупність “реакцій” на вплив зовнішнього середовища (суспільства), коли суспільні явища й процеси тлумачаться як взаємодія між собою “стимулів” та комплексів стимулів, що чинять вплив на індивіда та викликають з його боку “реакції”, – це біхевіористська теорія (Б.Скіннер, Дж.Хоманс, Г.Саймон); або у щільному зв'язку із існуючою у суспільстві системою соціальних нормативних інституцій, які регулюють й організують форми діяльності людей, відтворюють такі що повторюються і є найбільш стійкими зразки поведінки, звички, традиції тощо – це інституціоналістський напрямок (П.Сорокін, Т.Верлен, Дж.Коммонс) [2]. Вони є протилежними розуміннями економічної поведінки людини. Біхевіоризм відмовляється від визнання будь-яких психологічних ланок, які опосередковують дискретні, ситуативно зумовлені дії людини у жорсткій схемі “стимул – реакція”; треба вивчати поведінку, а не свідомість. Інституціоналізм “клітинкою” поведінкових феноменів вважає досягнення людиною конкретної соціально значущої мети, впорядковану й єдино спрямовану систему дій, “лінію поведінки”, стратегію життєдіяльності.

Отже, економічна поведінка – як вид соціальної поведінки та як відносно самостійне суспільне явище – може розумітися двояко. По-перше, економічна поведінка є “назвою” для певного механізму життєдіяльності суспільства та його членів, коли “стимули” економічного характеру викликають у індивідів відповідну поведінкову “реакцію”. По-друге, економічна поведінка є самим “механізмом” реалізації на рівні людини (людини-носія суспільних форм економічної активності) цієї економічної активності, де під економікою розуміється фундаментальна, базисна сфера існування та відтворення будь-якого суспільства. В цьому, останньому, контексті поняття економічної поведінки щільно сплітається із поняттям економічної ментальності – тобто сукупності психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних і інших особливостей мислення певного народу, які мають проявлення в культурі, мові, а, головне, у поведінці, зокрема економічній поведінці.

Ментальність (від лат. – спосіб мислення, душевний склад) – узагальнене полісемантичне поняття для позначення стійкого порядку людського мислення, який спричиняє сприйняття людиною тих чи інших конкретних ситуацій, в яких вона перебуває, та оточуючої її реальності в цілому. Це “зміст” свідомості. Це сукупність розумових навичок, соціально-психологічних установок, уявлень та звичок людей. Ментальність – це “психологічне оснащення” людини, яке дає можливість свідомості створювати певне світосприйняття, і яке визначає, врешті-решт, поведінку людини [3]. Як бачимо, визначення ментальності відсилають на такий вимір, як поведінка людини; причому така поведінка, яка інтерпретується в системі засад людської життєдіяльності. Економічна поведінка (економічна активність) займає центральне місце посеред інших видів соціальної поведінки в цілісній структурі людської життєдіяльності. Тобто

економічна поведінка та економічна ментальність щільно пов'язані між собою, як за структурою, так і за змістом.

Названі вище два підходи до розуміння економічної поведінки (як "назви" суспільного явища та як "механізму" людської активності) є такими що доповнюють один одного і становлять єдину систему. Йдеться, з одного боку, про сенс власне економічної поведінки, з іншого – про поведінкові формоутворення в економіці. В останньому випадку економічна поведінка розуміється як поведінковий інваріант, що спричиняється особливостями певного національного суспільства, які можна відтворити, простежити й схарактеризувати особливостями ментальності даного народу. За умов повсякденного життя людей, яке постійно змінюється, у певному сенсі незмінними, відносно самостійними та усталеними (такими що вироблялися усією історією розвитку цих суспільства, країни, народу) постають зразки, принципи, алгоритми поведінки індивіда в сфері економіки – це спрацьовує "економічна ментальність".

Поряд з цим економічна поведінка є має і свою специфіку. У чому ж полягає ця своєрідність економічної поведінки як форми соціальної дії?

Стан сучасної теоретичної соціології показує значні труднощі методологічного характеру при визначенні принципових специфічних рис економічної поведінки. Називаються щонайменше три підходи до тлумачення сутності та змісту економічної поведінки – асиміляційний, інверсійний і системно-інтегративний [4].

Асиміляційний підхід стверджує, що економічну поведінку слід розуміти не просто як соціальну поведінку в царині економічної життєдіяльності суспільства, а чітко бачити й називати (мовою економічної соціології) стрижень економічної поведінки, спільний для цієї сфери людської діяльності (економіки) і специфічний для всієї системи соціальної життєдіяльності суспільства й індивіда. Не слід синтезувати економіку з соціологією, і навпаки. Професор Стокгольмського університету Р.Сведберг висловився так: «Соціологи гадають, що економічна соціологія належить їм, економісти вважають її переважно економічною дисципліною. Коли вони зустрічаються, то не розуміють один одного, хоча у них під ногами спільний ґрунт. Насправді сила соціологів полягає ... у власній концепції» [5].

Інверсійний підхід виходить із того, що в останні роки розв'язання господарський проблем традиційними власне економічними технологіями стає неможливим і потребує залучення знань інших наук, передусім, соціології. Економічна діяльність водночас є діяльністю і соціально-комунікативною, і соціально-психологічною, і соціокультурною діяльністю, її дуже важко, майже неможливо, виокремити в цілісній діяльності людства та однобічно досліджувати лише під економічним кутом зору. Стосовно економічної поведінки, цей підхід передає економічні абстракції (зокрема поняття економічної поведінки) соціологічною мовою. Якщо теоретичний аналіз економіки буде здійснюватися через її тлумачення як системи соціальних явищ, тоді економічна поведінка буде виступати як соціологічний термін, і розуміння економічної активності людини через соціологічне поняття економічної поведінки буде логічно виправданим і таким що "спрацює". Доречно згадати російського фахівця з питань економічної соціології В.Верховіна, який зазначає: «Має йтись про соціологічну інверсію теоретичних моделей класичної економіки, тобто переклад категоріально-поняттєвих і сенсових структур економічних абстракцій соціологічною мовою, наближеною до світу реальної, живої людської поведінки» [6].

Системно-інтегративний підхід при з'ясуванні природи економічної поведінки

специфічне в ній відшукує не десь ззовні, а в самих глибинних внутрішніх засадах людської особистості. Він виходить із органічного поєднання соціальних і видових економічних характеристик людини. Будь-яка поведінка людини, і насамперед економічна поведінка як специфічний вид людської поведінки, представляє собою певну грань людської реальності як цілого. Ця людська реальність – цілісна сукупність напрацьованих в історико-культурному процесі родових якостей людини, які реалізуються у найрізноманітніших демографічних, етнічних, соціальних, культурних, матеріальних і духовних зв'язках та людських світовідносинах. Вона реально існує. В її предметному просторі виникає безліч сенсовизначальних знаків та символів, оточених відповідними реаліями, що організують та відтворюють її. Ці сенси та значення, екстеріоризуючись, неначе виходять за межі людської реальності й стають відносно самостійними утвореннями – різноманітними сферами й царинами людської життєдіяльності. Вони тепер можуть бути описані різними інтегральними суспільними феноменами, ментальним зокрема. Специфіка предметної діяльності людини починає набувати характеру самодостатності й незалежності від причин, що її породили. При цьому специфічне у певній предметній діяльності або поведінці людини (у нашому випадку – в економічній поведінці) деформується таким чином, щоб виступати органічною частиною гетерогенної сутності людини (й форм її реалізації в розмаїтті видів людської активності та сфер життєдіяльності суспільства).

Отже, поняття економічної поведінки за асиміляційною, інверсійною та системно-інтегративною його версіями, "працюючи" у заданих ними предметних просторах, дозволяють аналізувати економічну поведінку людини та розкривати логіку реалізації в людській реальності як цілому тих чи інших форм людської активності, зокрема економічної активності й поведінки. Результатом цього аналізу постає феномен економічної ментальності, – як такий, що із сутності, форм та механізмів економічної поведінки виводить відповідні показники економічної ментальності, яка створюється ними та базується на них.

Визнаючи суспільну природу економіки, вчені-теоретики (К.-І.Родбертус, М.Вебер, М.Кондратьєв й інші) вважають, що господарство як таке є суспільним явищем, що поняття господарства й соціального життя суспільства щільно перетинаються, що господарство і господарські явища за природою своєю є явищами суспільними, отже, дотримуються соціологічного погляду на природу економіки. Економічна сфера, економічна поведінка є різновидом людської життєдіяльності; її суб'єктом, образно кажучи, виступає не *homo economicus*, а *homo sapiens*. У першому випадку людина постає лише як агент-виконавець однобічних економічних ролей, як асоціальна передатна ланка в технологічному "економічному" ланцюгу. У певних межах це має свою логіку й функціональне виправдання. Але при цьому втрачається загальнолюдський зміст людської реальності. У другому випадку (стосовно *homo sapiens* як суб'єкта економічної поведінки) йдеться про таку методологію дослідження, вихідним постулатом якої є специфіка (соціологічне обґрунтування й висвітлювання) економічної поведінки як різновиду, однієї із складових суспільної поведінки людини, *homo socius* за П.Сорокіним. Тут мова йде про соціально-економічну поведінку, або економічну поведінку як різновид людської поведінки. Людина у цьому випадку виступає як осередок універсальних, соціокультурних людських якостей, такою що принципово реалізує економічну активність у складній цілісній системі життєдіяльності суспільства.

Феномен економічної поведінки в такому контексті характеризує соціокультурні, "одвічні" властивості людини та соціуму. Це – вихід на феномен ментальності людини й людства, і економічної ментальності зокрема.

Ментальність позначає певну систему елементів внутрішнього світу людини-носія цієї ментальності, її почуттів, переконань, волі, вірувань, установок, моделей й стереотипів поведінки, настроїв тощо; усі вони об'єднують носіїв цієї ментальності у деяку спільність. Кожна конкретна людина (суб'єкт такої спільноти) є виразником ментальності даної спільноти, через та завдяки цій ментальності бачить й сприймає оточуючу її суспільну та світову реальність, виявляється здатною власною поведінкою впливати та використовувати "у особистих цілях" цю реальність. У відповідності до ментальності людина поводить себе в світі й у суспільстві, розвиваючи та відтворюючи світову й суспільну реальність навколо себе.

Якщо йдеться про економічну ментальність, значить, мається на увазі стійкий порядок мислення (і, відповідно, поведінки) людини та організації індивідуально-психологічної й соціально-психологічної структури її особистості в сфері економічної (господарської) життєдіяльності суспільства. Йдеться про сприйняття людиною реальних або уявлених ситуацій, в яких вона перебуває або які "програмує" як стратегію поведінки, – і усе це стосовно до економічної (господарської) сфери життєдіяльності людини та суспільства.

Отже, ми можемо зробити **висновок**, що така сукупність розумових й поведінкових навичок, соціально- та індивідуально-психологічних установок, уявлень та звичок людей (в сфері економічної активності) є деякою цілісністю, що має цілком певний внутрішній "зміст", досить жорстко поєднує свої складові "елементи", має чіткий формоутворюючий принцип, – і виводить нас на узагальнююче поняття економічної ментальності.

Подальшими науковими **розвідками** у даному напрямку можуть бути: особливості демографічної поведінки суспільства, виявлення характерологічних якостей міграційної поведінки суб'єктів, аналіз професійно-трудової поведінки в окремих суспільно-політичних умовах тощо.

Л і т е р а т у р а :

1. Войтович С.О. Світ соціальних відносин в українській культурі (історико-соціологічне дослідження). – К., 1994. – С. 47.
2. Современная западная социология: словарь. – М., 1990.
3. Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
4. Суїменко Є.І. Економічна поведінка: експлікація поняття і типологічна характеристика // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 168-188.
5. Интервью с Ричардом Сведбергом (Стокгольмский университет) // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 4 // <http://www.ecsoc.msses.ru>.
6. Верховин В.И. Экономическая социология. – М., 1998. – С.14.